

- П. П. Гудзенко та ін. – К.: “Наукова думка”, 1977.
6. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 606.
7. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 354.
8. *Історія України XX – початку XXI століття: Навч. посіб. / П. П. Панченко, Н. П. Барановська, С. С. Падалка та ін.; За заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Знання, 2004.*
9. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 12. – Спр. 4.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 26.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 164.
12. *Ленінський 2 набір до спілки. // Юнацький рух на Україні. Хрестоматія / Уложили С. Білокриницький, П. Усенко. – “Держидав України”, 1927.*
13. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 272.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 104.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 818.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 60.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 76.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 186.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3083.

В. Олянич

УЧАСТЬ СЕЛЯН В КООПЕРАТИВНИХ ЗАГОТІВЛЯХ В УСРР У 20-Х РР. XX СТ.

Селянські господарства, будучи членами кооперації, використовували її для економічного зміцнення, пільгового матеріального постачання, особливо реманентом та сільгосптехнікою, тобто в українському селі функціонувала кооперативна система приватного підприємництва, позаяк господарства селян-членів товариств залишалися самодіяльними. Важливо з’ясувати наскільки ефективною виявилася організаційно-виробнича та збутова діяльність кооперації, її посередницька роль в заготівлі продукції селянських господарств. Виявлення та системний аналіз інтегруючої функції кооперативних товариств шляхом дослідження конкретно-історичних форм участі селянського двору у формуванні внутрішнього ринку сільгосппродукції, на нашу думку, є оптимальним для висвітлення специфічної форми приватного підприємництва дрібних товаровиробників.

Отже, актуальність дослідження участі селян у кооперативних заготівлях у 20-х рр. XX ст. має наукове і прикладне значення.

Об’єкт дослідження – сільське господарство України 1920-х рр., предмет – кооперативний рух в зазначений період. У статті автор ставить за мету дослідити роль і місце селянських господарств у кооперативних заготівлях.

В літературі 20-х рр., присвяченій хлібозаготівлям, висвітлювалася діяльність основних хлібозаготівельних організацій – державних, акціонерних, кооперативних, а також приватних структур. Для з’ясування ролі і місця безпосередніх виробників, без яких згадані сектори залишалися б просто бездіяльними, важливо віднайти не лише форми збуту товарної продукції, а найважливіше показники ефективності – ціни, обсяги заготовленого зерна,

хмелю, льону, буряків, тобто конкретні наслідки підприємницької діяльності селянського двору, економічну мотивацію продажу, відчуження, які не завжди означали справжню товарність.

Початок 20-х рр. виявився несприятливим для хлібних та сировинних операцій кооперативної системи, позаяк п'ять південних губерній, господарства яких були основними виробниками зернових культур, потерпали від посухи і голоду. Зазначу, що у 1915 р. Донецька, Катеринославська, Одеська губернії мали 223 млн товарних лишків зернових (жита, пшениці, ячменю, вівса), а Полтавська, Харківська і Київська разом дали 83 млн пудів [1]. Посуха 1921 р. на півдні УСРР фактично зруйнувала зерновиробництво у степових регіонах. Нарком землеробства УСРР І.Є. Клименко, виступаючи у 1921 р. на VII Всеукраїнському з'їзді рад, назвав обсяг валового збору зернових – 200 млн пудів [2, 42]. Внаслідок голоду на третину скоротилася посівна площа зернових в степових районах, а також на половину зменшилася кількість робочої худоби [2], тобто 1921–1923 рр. Україна де-факто перестала бути житницею не лише Європи, а й серед радянських республік.

Комерційно-підприємницьку діяльність селянських господарств в галузі зернових і технічних культур унеможлилювали продрозкладка і згодом продподаток, враховуючи їхні ставки щодо валового збору хліба. Якщо взяти за основу збір зернових 1921 р. (200 млн пудів), то стає незрозумілою сума продподатку 1921/22 р. – 164 млн пудів, виконаного лише на 50% – 82,9 млн пудів [3]. Хлібозаготівельна кампанія 1922/23 р. обмежилася завданням 94,9 млн пудів, однак було зібрано 91,1 млн пудів, відтак говорити про товарність було годі, а якщо і продавали хліб, то вимушено, щоб покрити борги.

Валовий збір зернових 1923 р., котрий становив 858 млн пудів [4, 243], оживив хлібний ринок в Україні. Наприклад, селяни Одеської губернії вивезли на місцевий ринок близько 17 млн пудів, з них четверту частину давали господарства з наділом понад 11 десятин, а дві третини селянських фермерських господарств – понад 15 десятин землі мали товарність продукції 70% [5, 101]. Наприкінці 1923 р., на думку деяких аналітиків 20-х рр. [6, 79], сільськогосподарська кооперація поступово підвищувала роль і місце серед хлібозаготівельних організацій. При Укрнаркомвнутрозі була створена комісія по регулюванню хлібної торгівлі, членом якої був представник правління „Сільського господаря” З.Г. Кольчинський [7, 28]. Врожай 1923 р. спонукав заготівельні контори і приватні підприємства до активної роботи. На хлібному ринку у 1923 р. працювало 14 установ, але 10 вересня їх кількість обмежили до 8 організацій: Вукоопспілка, „Сільський господар”, Українбанк, Укрдержторг, Хлібопродукт, Держбанк, Центросоюз та Український мукомольний трест (Укрмут). Кожен мав заготовити близько 10 млн пудів [8, 15]. У 1923 р., котрий видався найбільш врожайним за три попередні роки після громадянської війни, Україна експортувала 54 млн пудів хліба [8, 15].

Хлібозаготівлі сільськогосподарської кооперації, починаючи з 1922 р., послідовно збільшувалися, що свідчило про поживлення товарообмінних операцій між кооперативною системою та селянськими господарствами. Якщо з врожаю 1922 р. сільгоспооперація придбала 800 тис. пудів селянського хліба, то наступного господарського року 25 млн пудів апарат „Сільського господаря”, тобто правління та хлібний відділ заготовили у 1922 р. 200 тис. пудів, а у 1923 р. – 8,7 млн пудів [9, 5 – 6], отже, основна робота зосереджувалася на місцях – між товариствами та селянами-підприємцями. За попередніми підсумками хлібозаготівельної кампанії 1923 р., сільгоспооперація купила 30 млн пудів селянського хліба [10, 13 – 16]. Вона

розпочала свою діяльність з капіталом 100 тис. крб. золотом, а на 1 березня 1923 р. він сягнув 740 тис. крб. [11]. Хлібний відділ „Сільського господаря”, яким керував С.О. Кузьминський, просив 33 тис. червонців для закупівель 1 млн пудів хліба, з них на 1 серпня – 11 тис., а на 10 серпня – 22 тис. червонців [12, 154]. Тверда радянська валюта забезпечувала ефективність проведення хлібних операцій, хоча селяни не мали червонців, тому вони викликали у них зацікавлення.

Селянин, будучи виробником і споживачем сільськогосподарської продукції, уважно стежив за ринковими та заготівельними цінами. Він прагнув прибутку, вигідної реалізації зернових і технічних культур. У жовтні–листопаді 1923 р. заготівельна ціна жита в Україні становила 25 – 27 копійок, а пшениці 46 – 50 коп. [13]. Про це писав голова Раднаркому УСРР В.Я. Чубар. На ринкові вони були значно вищими. Пшениця коштувала 80 коп. за пуд, а в деяких районах 91 – 92 коп., жито – 35 – 38 коп. за пуд [14]. Наприкінці листопада ціни на жито та пшеницю збільшилися на 30%, тому що зріс попит на хліб, особливо закупівлі великими партіями для експорту [15]. Підвищення було зумовлено зростанням цін на промислові товари, особливо на побутову мануфактуру. Наприклад, на Полтавщині один пуд жита відповідав вартості одного аршина ситцю, а пуд махорки на київських ринках коштував 29 крб., що зовсім неспіврозмірно цінам за пуд основних зернових культур. Пуд гасу в Харкові коштував 2 крб. 30 коп. [16].

Високі ціни на промтовари, які почасти коштували валового збору зернових для конкретного селянського господарства, не стимулювали виробництва зернових культур, а брак побутових речей селянин виготовляв кустарним способом. Якщо фунт цукру-піску дорівнював пудові жита [17, 174], то селянин вимушений був відмовитися від споживання таких гірких солодошів, користуючись цукром-сирцем, виготовленим із буряків. Від цінової політики на хліб, як зазначав на 8-й партконференції КР(б)У 12 травня 1924 р. член ЦК партії Е.Й. Квірінг, „залежало становище селянства” [8, 16]. Заробляли не селяни, які здавали хліб по 20 коп. за пуд, а експортер хліба – держава.

За три роки хлібозаготівель (1921 – 1923 рр.), хоч і малосприятливих з економічно-господарської ситуації в українському селі, кооперативна система поступово завойовувала хлібний ринок. З 1 серпня 1923 р. до 1 лютого 1924 р. на ринок надійшло 110 млн пудів хліба, з них державні структури вивезли 66 млн, кооперація – 20 млн, приватник – 24 млн пудів [18, 4 – 6]. Згаданий Е.Й. Квірінг називав у травні 1924 р. іншу цифру заготовленого хліба – 137 млн пудів, з них 30 млн пудів купили приватні підприємці [8, 16]. Розходження щодо загальної кількості заготовленого, тобто проданого селянам хліба, пояснюється різними календарними датами. Так, на 1 квітня 1924 р. сільськогосподарська кооперація заготовила 25 млн пудів хліба, з них товариства дали 23,8 млн пудів, а решту через апарат „Сільського господаря” [19, 17 – 21]. Пшениця становила 5,6 млн, жито – 1,6 млн, ячмінь – 0,5 млн, кукурудза – 0,2 млн [19, 17 – 21], а також овес, гречка, але незначного обсягу. Частка сільськогосподарської кооперації в загальному обсязі заготівель хліба в Україні становила у 1922 р. 27%, у 1923 р. – 35% [20, 134].

Споживча кооперація також займалася хлібозаготівельною справою. Укрдержплан, координуючи торговельні операції в УСРР, засвідчив у березні 1924 р. факт збільшення обсягів її хлібозаготівель у 3 рази [21]. На 1 лютого 1923 р. Вукоопспілка заготовила на кошти Держбанку 690 тис. пудів хліба, що становило 22,3% всіх хлібозаготівель цієї фінансової установи [22]. Заготівлі відбувалися за контрактами з безпосередніми виробниками

продукції, але винятково для державних структур. На 10 листопада 1923 р. Вукоопспілка заготовила 4,7 млн пудів хліба [23], застосовуючи інколи цінову інтервенцію, тобто задля поступового підвищення цін на хліб купувало його у селян вище ринкових цін. Станом на січень 1924 р. нею було куплено 5,5 млн пудів селянського хліба, що на 3,5 млн пудів вище планового завдання [24].

На початку 20-х рр. кооперація посідала вагоме місце в хлібозаготівлях, якщо врахувати її заготівельні функції, але основна маса хліба зосереджувалася в руках держави. 20 – 22 квітня 1923 р. в Харкові відбулася нарада представників районних спілок сільськогосподарських кооперативів [11], учасники якої виокремили два періоди реалізації продукції сільського господарства: перший співпав з початком осені 1922 р., коли всі організації та установи виявили небувалий попит на продукти, позаяк перебували під впливом голоду 1921 р., а другий розпочався наприкінці листопада і тривав до весни 1923 р., протягом якого державні органи розподіляли власні хлібні ресурси серед районів споживання, пропонуючи великі партії зерна, тому селянського зерна у вільному продажі фактично не було. Вони не могли конкурувати, відтак продавали його у серпні–вересні за низькими цінами. Якщо в совзнаках 1922 р., то ціна одного пуда, але як номінальна, а не вартісна, сягала на Херсонщині 2,5 млн крб., що правда перекупники згодом правили 4,5 млн крб. за пуд збіжжя [25, 2].

Товарність сільськогосподарського виробництва, тобто відчужувана частина продукції для продажу, обміну, застави, не завжди була „товарним лишком”. Наприклад, в зоні впливу Бахмутського сільськогосподарського союзу влітку 1922 р. так званий товарний лишок становив 3 тис. пудів хліба, але врахувавши потребу селянських господарств в рогатій худобі та мануфактурі, вимушений вивіз міг скласти 300 тис. пудів хліба [25, 1]. Товарний лишок формувався тоді під впливом господарських потреб селянського двору, особливо щодо забезпечення худобою, реманентом. Селянин обмежував внутрішнє споживання, щоб купити необхідні промтовари. Кооперація пропонувала селянським господарствам іншу формулу хлібозаготівель: залогові операції. Якщо селянин мав 400 пудів хліба та планував придбати плуга, то він залишав цей хліб в кооперації, а натомість одержував від неї 70% вартості хліба в позику [25, 5]. Він міг викупити хліб, тобто повернути його, продати кооперативному союзові, отримавши різницю між позикою та ціною хліба не ранньої осені, а весною, коли він коштував значно більше. Для хлібо-задаткових операцій „Сільський господар” просив Всеукраїнську контору Держбанку виділити належні кошти. Така система економічної підтримки стосувалася селянських господарств з посівом до 3 десятин землі, яка справді створювала для них сприятливі умови для придбання необхідного реманенту [26, 5 – 7].

Кооперація укладала з власником хліба, тобто селянином, фінансову угоду, сприяючи йому у придбанні реманенту та худоби, а з другого боку контролювала реалізацію хліба дрібних товаровиробників. З врожаю 1923 р. „Сільський господар” уклав угоди з райспілками на закупівлю 3,2 млн пудів селянського хліба, розподіливши його таким чином: для кооперативних спілок Катеринославської – понад 1 млн, Донецької – 530 тис., Харківської – 405 тис., Полтавської губернії 260 тис. пудів збіжжя, а для Київщини – 386 тис. пудів [12, 168]. Угоди були укладені у вигляді позик під задаток 25% вартості хліба кооперативних товариств, згодом через 18 днів ще позику у розмірі 25% вартості, а решту 50% після надходження хліба від безпосередніх виробників до складів кооперативної спілки. Ціна була не вище ринкової, а

вивіз селянами хліба за цими умовами до кооперативних товариств мав завершитися до 25 вересня. Доход від реалізації хліба розподілявся таким чином: 20% „Сільському господареві”, 15% кооперативним спілкам, 15% товариствам, а безпосередньому виробникові, тобто селянським господарствам, 45% від реалізації хліба [12, 169]. Хлібозаготівлі авансувалися у залежності від надходження передбачених партій хліба, а для заготівлі 1 млн пудів треба було 170 тис. червінців [12, 169].

Підприємницька діяльність селянського господарства залежала від фінансово-економічних факторів та валового збору зернових і технічних культур. Так, у 1924 р. в Україні зібрали 565,4 млн пудів хліба, що становило 52,4% збору 1916 р. та 65,9% валового збору 1923 р. [4, 243]. За планом „Сільського господаря” кооперація мала заготовити 22 млн, але внаслідок недороду зосередилися на 8 млн пудів хліба [27, 23]. Хлібозаготівлями займалися 53 райсоюзи, тому із жовтня 1924 р. по 1 липня 1925 р. вдалося придбати 2,8 млн пудів селянського хліба, а всією системою сільськогосподарської кооперації – 17 млн пудів, що становило 34,5% загального обсягу хлібозаготівель в Україні [20, 134]. Селянським господарствам вручали завдання з обов’язковим його виконанням в обсязі 50% вартості протягом двох тижнів, а заготівлями керував Наркомвнуторг, встановлюючи ціни, місце і план завозу хліба до різних районів УСРР та РСФРР. Апарат „Сільського господаря” придбав, за одними підрахунками, 8,7 млн пудів селянського хліба [10, 5 – 6], а за даними його самого – 5,8 млн пудів [20, 134].

Недорід 1924 р. негативно вплинув на хлібозаготівлі не лише кооперації, а загалом в Україні, позаяк державні, кооперативні та приватні організації купили 55 млн пудів селянського хліба, у тому числі кооперація – 35%, а в кампанію 1923/24 р. – 102,3 млн пудів [27, 25].

Недостатня кількість зерна викликала підвищений попит, відтак і зростання цін. На початку лютого 1924 р. вони збільшилися на 30% на пшеницю та 45% на жито [28]. За пуд жита просили 82 коп., пшениці – 1 крб. 21 коп. [29], а в березні 1924 р. жито коштувало 85 коп., пшениця – 1 крб. 40 коп. [30] Ціни продовжували рости, особливо протягом другої половини 1924 р. Міські ціни на зернові культури суттєво перевершили їх весняне підвищення, позаяк восени 1924 р. пуд жита коштував 2 крб. 21 коп., пшениці – 2 крб. 82 коп., вівса – 2 крб 31 коп., ячменю – 2 крб 12 коп. Високими виявилися і сільські ціни на хліб: пуд жита – 2 крб. 18 коп., пшениці – 2 крб. 82 коп., вівса – 2 крб. 16 коп., ячменю – 2 крб. 03 коп. [31, XV]. За таких умов торгівля селянським хлібом була справою прибутковою, однак його реалізація відбувалася переважно через державні та кооперативні заготівельні органи.

Хлібозаготівлі врожаю 1925 р. відбувалися за встановленими принципами, враховуючи планове завдання – 20 млн пудів, хоча в липні правління „Сільського господаря” сподівалося придбати 24 млн пудів селянського хліба [27, 26]. Заготівлями займалися союзи та кооперативні товариства за контрактами, але зерно належало винятково „Сільському господарю”, котрий витрачав на закупівлю хліба 11% від загальної суми, виділеної для заготівель сільськогосподарської продукції. У січні 1926 р. було заготовлено 12,4 млн пудів [27, 27], а 1 квітня 1926 р. вся система сільськогосподарської кооперації придбала 35 млн пудів зерна [20, 134]. Хлібні операції становили 48% торгового обороту „Сільського господаря” [32, 102], тобто він був конкурентом державних і приватних хлібозаготівельних організацій. Селяни, які вирощували кукурудзу, отримували кредит – 11 крб. 50 коп. на десятину засіву, отримавши для заготівельних операцій 641 тис.

крб. [27, 27].

Селянська торгівля хлібом залежала від наявності справжніх товарних лишків зернових культур, а також від попиту та цін. Не кожне господарство мало лишки зерна, але кожне прагнуло вигідно його продати. У 1925 р. 33% селянських господарств південних районів України з наділом до 6 десятин землі продавали не більше 75 пудів хліба, а 13% дворів – до 30 пудів; на Лівобережжі 55% господарств збували від 4 до 28 пудів на двір, на Правобережжі – близько 14 пудів [33, 71]. Великими партіями ніхто з селян хліба не продавав.

Неп створив сприятливі умови для торгівлі, але вільного збуту продукції, особливо безпосередніми її виробниками, фактично не було, позаяк спостерігався диктат основних хлібозаготівельних організацій. Так, „Сільський господар” заготовив у 1925/26 р., якщо брати його питому вагу, 11% заготовленого в Україні хліба, а Укрхліб – 38,6%, Хлібопродукт – 29%, Держбанк – 12,9% [34, 40–41]. Наркомвноторг УСРР заборонив 16 листопада 1925 р. здійснювати хлібозаготівлі через приватних посередників, вимагав дотримуватися договірних цін, а порушників його вимог позбавляв кредитів [35, 61]. Хлібний відділ „Сільського господаря”, виконуючи циркуляр НКВнотргу, повідомляв союзи та кооперативні товариства про таке: „наше завдання постачати ринок через апарати кооперативних та державних установ, а не обслуговувати приватний капітал” [35, 70]. Обмеження приватника унеможливило самостійний вихід на ринок селянських фермерських господарств. 11 грудня 1925 р. правління „Сільського господаря” вимагало від райсільгоспсоюзів „...вжити рішучих заходів щодо примушення продуцентів негайно вивезти на ринок товарів лишки свого зерно-хліба” [35, 7]. Наркомвноторг УСРР видав 17 лютого 1926 р. Інструкцію „Про регулювання роботи позапланових хлібозаготівельників”, якою пропонував „...знімати в адміністративному порядку з хлібозаготівельного ринку всіх позарайонних державних і кооперативних заготовувачів, які не мали дозволу НКВТ УСРР” [36, 141]. Заборонялося здійснювати заготівлі зернових культур коопераційним агенціям, транспортним організаціям, кредитним установам, крім Українбанку.

Кооперація, яка заготовляла хліб для державних структур, крім власної діяльності, перетворилася на фактичного монополіста. Вона отримувала комісійні з кожного пуда заготовленого хліба. Так, згідно з договором з Укрхлібом, „Сільський господар” одержував 14,5 коп. за кожен пуд хліба, з них 11 коп. передавав союзам, а 3,5 коп. залишав для власних потреб [34, 43]. За постачання промислових підприємств кукурудзою одержував 17 коп. з кожного пуда, маючи для себе 4 коп. [34, 43].

Заготівельні ціни другої половини 1925 р. та першої половини 1926 р. суттєво зросли порівняно з 1926/27 р. на жито, пшеницю та ячмінь. Пересічна ціна одного центнера жита на приватному ринку у 1926/27 р. сягала 5 крб. 53 коп. в містах і 5 крб. 35 коп. по селах [34, 3]. Селянин був зацікавлений продавати хліб приватнику, щоб збути швидше без бюрократичних затримок, але кооперація надавала пільги для придбання сільгосптехніки, особливо середняцьким господарствам. Приватні ціни на зернові протягом 1924 – 1927 рр. зменшувалися, але були відносно високими. У 1924/25 р. приватник купував за центнер жита по 8 крб. 80 коп., а в 1926/27 р. 5 крб. 36 коп. [34, 79]. Зменшення спостерігалося по всіх культурах, але не всі культури селянин продавав. Кормові хліби (ячмінь та овес) залишалися в господарстві для утримання робочої худоби, особливо коней, ціна яких була надто високою. Восени 1926 р. кінь коштував в Україні 160 крб. [34, 80], тобто відповідав

вартості 32 центнерів жита.

Селянський хліб малими партіями потрапляв на заготівельні пункти кооперативних товариств, але переважно восени. У 1926/27 р. через союзи було заготовлено 76% збіжжя [37, 32], а загалом сільськогосподарська кооперація придбала близько 40 млн пудів хліба [38, 20], що становило 21% загальноукраїнського обсягу хлібозаготівель [39, 28]. Наприкінці 20-х рр. відбулася фактична заміна непівської системи контракції системою твердих зобов'язань, які мали ознаки зернової повинності, тобто податку. У 1927/28 р. кооперація одержала план хлібозаготівель 48 млн пудів, згодом його збільшили до 93 млн пудів, однак протягом липня 1927 – до 1 липня 1928 р. придбали 88,2 млн пудів [40, 314]. Тоді в Україні заготовили 261 млн пудів збіжжя, а кооперативна система – 33,9% від загалу [40, 316].

Хлібна торгівля в Україні 1928/29 р. фактично була згорнена, а натомість запроваджувалася система продрозверстки, якої не уникла і кооперація, позаяк виконувала обов'язкові планові завдання. Недорід 1928 р. негативно вплинув на сільське господарство 9-ти степових округ, де мешкало 612 тис. господарств з населенням близько 3 млн осіб, з них 1,1 млн дітей [40, 216]. За соціальним складом вони розподілялися таким чином: „маломіцні” становили 28,3%, „нижчесередні” – 26,6%, середні – 25,7%, „вищесередні” – 12%, міцні – 7,6% [40, 217]. За сприятливих років ці господарства виробляли 323 млн пудів зерна, що становило 32% українського збору, а валовий збір в УСРР 1928 р. дорівнював 147 млн пудів. 31 січня 1929 р. голова правління „Сільського господаря” О.В. Одинцов звітував про хід хлібозаготівель, зазначивши, що з валового збору 1928 р. планували вилучити 120 млн пудів, однак обсяги зменшувалися, тому за друге півріччя „Сільський господар” придбав у селян лише 21,4 млн пудів [41, 325, 328]. Селянам, особливо південних районів, бракувало хліба, а його заготівля силовими методами за принципом продрозкладки засвідчувала історичний факт згорання непу.

Кооперативна система заготівель сільськогосподарської продукції виявила економічну ефективність в царині технічних культур. У 1922 р. кооперативні товариства законтракували 12,5 тис. десятин цукрових буряків, у 1923 р. – 32,5 тис., у 1924 р. – 127,2 тис., у 1925 р. – 291 тис. десятин, тобто 72% площі під цукровими буряками опинилося в полі зору сільськогосподарської кооперації [42, 8 – 13]. Саме через її заготівельний апарат в Україні було заготовлено 82% буряків для цукрової промисловості [43, 2], а це означало, що селяни вирощували їх для збуту, тобто займалися підприємницькою діяльністю, організовуючи власне господарство. На принципах контракції відбувалася заготівля хмелю, вирощеного селянами. У 1925/26 р. із 432100 т хмелю, придбаного у безпосередніх виробників, „Сільський господар” заготовив 369250 т [44, 31], а загалом його питома вага в реалізації цієї коштовної сировини сягала 76% [32, 102], за іншими даними 85% товарної продукції [34, 17]. Виробники хмелю, укладаючи з кооперацією договір на поставку сирцю, отримували 50 крб. авансу на пуд вирощеного хмелю. Конопляного прядива було заготовлено 80,8 тис. центнерів [44, 32], відтак кооперація поступово ставала монополістом на ринкові технічних культур, вибудовуючи економічні засади для сільськогосподарського підприємства селян в українському селі.

1. Качинский В. Районы экспертного хлеба // Украинский экономист. – 1923. – 30 марта.

2. VII Всеукраинский съезд Советов 10–14 декабря 1922 г.: Стенографический отчет. – X., 1922.

3. Предварительные итоги продналоговой кампании 1922–23 года // Украинский экономист. – 1923. – 12 мая.
4. Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923–1924 г. – X., 1925.
5. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6.
6. Фишгиндлер А. Основные вопросы советской кооперации...
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 160.
8. Бюллетень VIII Всеукраинской конференции КП(б)У 12–17 мая 1924 г. Стенограмма. – X., 1924.
9. Забильський О. Сільськогосподарська кооперація і хлібозаготовки // Сільський господар. – 1926. – № 17–18.
10. Забильський О.Д. Попередні підсумки хлібної кампанії „Сільського господаря” за 1924–1925 р. // Сільський господар. – 1925. – № 5–6.
11. Кооперація // Украинский экономист. – 1923. – 5 мая.
12. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 3.
13. Чубарь В. Я. Украинская республика // Экономическая жизнь. – 1924. – 7 октября.
14. Гольберт Я. Вопросы торгового оборота Украины в связи с кризисом сбыта // Экономическая жизнь. – 1923. – 22 ноября.
15. По советским республикам // Экономическая жизнь. – 1923. – 27 ноября.
16. Украинский товарный рынок // Экономическая жизнь. – 1923. – 11 декабря.
17. Берштейн Е. К итогам сбыта сахара в 1923–1925 операционном году // Хозяйство Украины. – 1926. – № 2–3.
18. Кузьминский С. Підсумки й перспективи участі с.-г. кооперації в хлібозаготівлях // Сільський господар. – 1924. – № 3–4.
19. 3 життя „Сільського господаря” // Сільський господар. – 1924. – № 7.
20. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 4. – Спр. 3.
21. Торговая сессия Укргосплана // Экономическая жизнь. – 1924. – 6 марта.
22. Продовольствие (хлебные заготовки на Украине) // Украинский экономист. – 1923. – 20 мая.
23. По советским республикам // Экономическая жизнь. – 1923. – 21 ноября.
24. Хлебозаготовки Центросоюза // Экономическая жизнь. – 1924. – 17 января.
25. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 617.
26. Соболев П. Хлібозаготівельна операція // Сільський господар. – 1922. – № 2.
27. Відчит за четвертий операційний рік...
28. Увеличение покупательной способности крестьян // Экономическая жизнь. – 1924. – 5 февраля.
29. Ревзин Г. Украинский товарный рынок во второй половине января // Экономическая жизнь. – 1924. – 13 февраля.
30. Движение хлебных цен // Экономическая жизнь. – 1924. – 21 марта.
31. Рух цін на Україні в 1926 р.: Статистика України. – № 129. – X., 1928.
32. Кононенко К. С.-х. кооперація в 1925–26 году...
33. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2715.
34. Відчит за 1925/26 операційний рік. – X., 1927.
35. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 3. – Спр. 43.
36. Там само. – Оп. 4. – Спр. 34. – Арк. 141.
37. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 8. – Спр. 843.
38. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 5. – Спр. 49.
39. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 8. – Спр. 843.
40. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 7. – Спр. 21.
41. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 7. – Спр. 22.
42. Стопневич Б. Що зроблено с.-г. кооперацією в 1924–25 році? // Сільський господар. – 1926. – № 1.
43. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 4. – Спр. 31.
44. Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства...